

Haykakan asxarh

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Koudoulian, Krikor K. (1886-19..). Haykakan asxarh. 1928.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

ՍԻՐԵԼԻ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ,

Խորին շնորհակալիքս այն պատուին համար, զոր քրած եմ ինձ ձօնելով Ձեր վերջին աշխատանքը՝ «ՀԱՅ-ԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ»-ը:

Շահեկան է ձեռնարկնիդ եւ անհրաժեշտ: Շահեկան՝ որովհետեւ հայ պատմութիւնը բնական ուսումնասիրութեանց լոյսին տակ նորութիւններ կը բերէ, ազգին բարոյական վարկը բարձրացնող յայտնութիւններ ունի, աւանդական պատմութեան սեւ էջերէն շատերը կը սրբագրէ:

Անհրաժեշտ՝ եւն այդպիսի ձեռնարկներ որովհետեւ մեր ժողովուրդն առհասարակ եւ մեռ նոր սերունդը մասնաւորապէս անգիտ են հայ պատմութեան իսկական արժեքներուն, մեռնոս ու տարտամ է իրենց մօտին մեջ իրենց ցեղին անցեալը: Իսկ թէ ցեղային պահպանման տեսակէտով ո՛րքան աղիտաւոր է մեր ժողովուրդին այս վիճակը, աւելորդ է կրկնել:

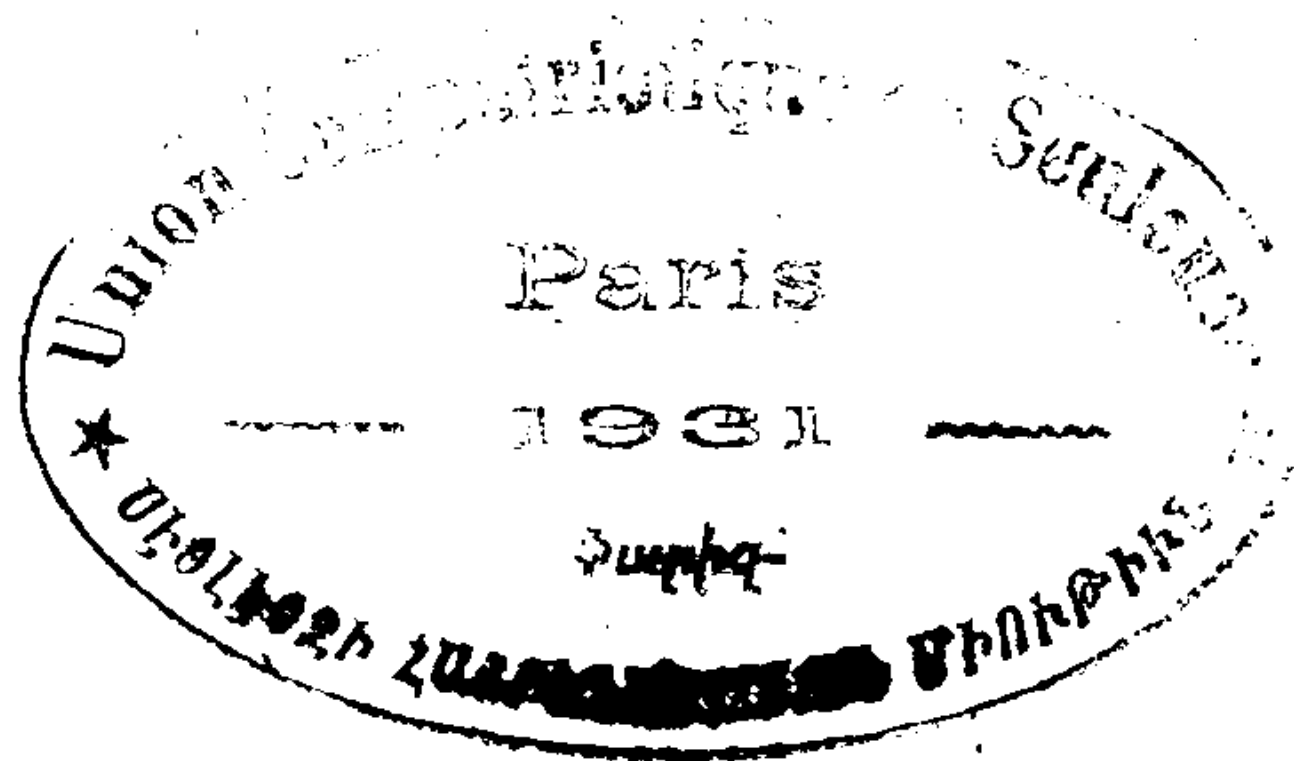
Հետեւաբար բանի բազմաթիւ, դիւրամարս ու դիւրամասշտի դառնան նման ձեռնարկները, այնքան աւելի սպաւհովուած կ'ըլլան ցեղին ինքնագիտակցութիւնն ու տկուկութիւնը:

Ձերդ

Գ.Է.ՈՐԳ.—ՄԵՍՐՈՊ

1928 Յունվար 15

Մ. ՀԱՄԱՐԱՆ.—ԲԱՎ.ԼԹՎ.Թ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հայկական Աշխարհ»ը հրատարակ հանելով, ոչ մէկ ատեն չպիտի յաւակնէի, Հայաստանի պէս՝ դարձանազան եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կարօտ երկրի մը, ամբողջական ու լիակատար պատմութիւնը գրել, պատկերացնելով հոն՝ կողք կողքի եւ զանազան շահերով կապուած ու դրացնացած աղգերը: Եպատակաւ եղած է մասնագիտական մանրամասնութիւններէ խուսափելով, քուցիկ ակնարկներով եւ ակփով ու հակիրճ գիծերով նոր սերունդին տալ քննական վերլուծումներ մեր հախնիքներուն փառքի եւ մեծութեան օրրանի, ուրոյն լեզուի եւ ազգային իտէալի մասին:

Յեղային նկարագրի կազմութեան համար՝ ցեղային գոյութիւն, ցեղային սկզբունք եւ ցեղային ոգի մշակելու է սերունդին մէջ. առանց ասոնց, որեւէ սկզբունքի յարիւ կը նշանակէ գոյութեան պայքարի վրայ դադափար չունենալ: Անհատը ցեղին արտայայտութիւնը պէտք է դառնայ. ահա թէ ինչո՞ւ անհրաժեշտ եւ կենսական է ցեղային դատախարակութիւն մը:

Չկայ գիտութիւն աւելի ճանեկան ու փրկաւէտ քան ինքնանախաշութիւնը:

Անցեալի տխուր փորձառութիւնը մեկնակէտ առնելով անկէ ճամբայ ելլելու ենք, խոհեմութեամբ եւ մտաւիր հաղածութեամբ վարելով մեր ներկան, որ պէտքի ապագան՝ որ խիստ անողորմ ու անաչառ է, դատախառ չկանգնի մեզի:

Ուղեւորը գիտակցաբար ու կանխամտածութեամբ
կը ծրագրէ իր տոնելիք իւրաքանչիւր քայլը :

Առանց ինքնանաշուքեան , կարելի չէ ճանչնալ
մեզ շրջապատող տարրերուն հոգեբանութիւնն ու մի-
տումները :

Եթէ «Պատմութիւնը անցեալի այն հայելին է, ուր
ապագան կը կարդանք» կը խորհինք թէ սխալ չէ ը-
սել որ մեր քաղաքական կարճատեսութեան գլխաւոր
պատճառներէն մէկն ալ՝ ինքնաճանաչումի պակասի
արդիւնքն է , որու հետեւանք կարելի է համարել նաեւ
թէ , մենք ինչո՞ւ չկրցինք բանաձեւել մեր պահանջ-
ներուն maximumը ու minimumը կարգաւ ապագան ու
հարթել ճամբան :

Մեր պատմութեան մէջ տիրող ընդհանուր ոգին ,
ձգտումը եւ սեփական նկարագիրը այսօր տալով նոր
սերունդին , մեր կողմէ համեատ փորձ մըն է , մղել զայն
ինքնադիտակցութեան եւ ճանչցնել անոր , մեր կեն-
սունակ ցեղը իր գրական եւ բացատրական գիծերով :

ԳՐ. Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

1928 Յունվ. 15

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Բապլլովօ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան Հ. Գ. Զ.

Պատմութիւն հայ լեզուի եւ բանահիւսութեան եւ
Հայապատում Գ. ՕԶԱՆԵԱՆ

Հայ ցեղը Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱՅՐԻԷԼԵԱՆ .

Հայ ցեղը եւ հալածանքները հոգեբանութեան լոյ-
սին տակ Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Քաղաքական դեպքեր հայոց պատմութեան մեջ ԱՐ-
ՍԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Պատմութիւն հայոց ՏԷՍՏԵԿԻԻԼ

Պատմութիւն հայոց ՉԱՔՄԱԳՃԵԱՆ

Պատմութիւն հայոց ԳԷՈՐԳ—ՄԵՍՐՈՊ

Մեր անկախութիւնը Լ. ՇԱՆԹ

ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանը Հայաստանն եւ հայոց բնակավայր ըլլալէ առաջ, Ուրարտու կը կոչուէր:

Եօթներորդ դարէն առաջ Հայաստանի հողին վերայ ապրող ժողովուրդը արձանագրութիւններու Հալսի անուանուած ժողովուրդն է իր բազմաթիւ ցեղերով, որոնք կը կազմէին մեծ ու փոքր իշխանութիւններ եւ իրարու միացած կը ներկայացնէին աւատական միապետութիւն մը:

Արձանագրութիւններու համաձայն՝ հայ ցեղի եւ լեզուի տիրապետութենէն առաջ, Հայաստանն դաշնակցական պետութիւն մը կը կազմէր Նաիրի անունով (1500 թ. Ա.): Ինչպէս տեսանք, սկզբնական շրջաններուն միաձույլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ բազմաթիւ հատուածներ, որոնք ժամանակի ընթացքին՝ միացան եւ հզօրանալով պատմական եւ քաղաքակրթական որոշ դեր խաղացին:

Ամենահին ժամանակներու մէջ Հայաստանի եւ կեդրոնական Փոքր Ասիայ մէջ կը բնակէր Ալպեան ցեղը իր մասնաշաղկապներով: Շատ կանուիւն Արիական եւ կամ խառնուրդ ցեղեր սկսան արշաւել Արեւելքէն եւ ձուլուիլ Ալպեաններու հետ: Ուրարտու, հակառակ Ալպեան ցեղէ ըլլալուն՝ լեզունին ունի մի քանի հոգեւրոգական յատկանիշ:

Հայերը Ք. Ա. 606 թիւին միայն Հայաստանի մէջ են արդէն: Բայց անկից առաջ ո՛ւր էր հայ ցեղը, եւ կամ ո՞ւրկից եկած էր Ուրարտու եւ հոն տեղաւորուած, այս մասին զանազան կարծիքներ ու ենթադրութիւններ կան, թէ եւ բոլոր գիտուններն ալ կը համաձայնին թէ հայերը եկւորներ էին Նախահայաստանի մէջ եւ ո՛չ թէ բնիկներ:

Հայ ժողովուրդը, որ Ներսիսյի արդի ժողովուրդներու ազգական արիական ցեղերու խումբ մըն է, կը մոռնէ Ուրարտուի հողերէն ներս, կը գրաւէ ու կ'ընկճէ ամբողջ հալտական երկիրը մինչեւ Ուրմիա, եւ մինչեւ Կորդուք:

Մասաւորապէս եօթներորդ դարու կէսէն է, որ կը սկսի այդ երկու ժողովուրդներու խառնուրդը, աւելի բարձր քաղաքակրթութեան հասած հալտերու եւ աւելի թարմ ու կորովի եկւորներու: Հաշկերտական զօրաւոր հասանք մըն ալ եկած է արեւմուտքէն: Յաջորդ դարու ընթացքին արդէն կառարուած իրողութիւն մըն է այդ երկու ժողովուրդներու լեզուի, կրօնի, բարքի ու իշխանութեան կառարեալ ձուլումը, եւ առաջացումը նոր ժողովուրդի մը, Հայ ու հայուրիւն:

Այսպէսով՝ Քրիստոսէ առաջ եօթներորդ դարու կէսը մեր ժողովուրդի ծագման տարեթիւն է:

Գիր եւ գրականութիւն մասն է Ուրարտուի մէջ Քրիստոսէ առաջ իններորդ դարու վերջերը: Առաջին անգամ գործածեցին Ասոր'իէն բեւեռագրերն ու լեզուն, իսկ ետքէն նոյն բեւեռագրերը յարմարեցուն իրենց լեզուին:

Ուրարտացիները հուժկու, ժրաջան եւ յանդուգըն ժողովուրդ մը էին:

Զինուորները ընդունակ էին մեծ չարքաշութեան: Պատերազմական երաժշտութիւնը գեղեցիկ էր եւ ուղեւորիչ:

Հայերը կը նկատուին 1. Հիթիթներու գաղթականներ. (Ալպեան ցեղէ) 2. Սկիւթացիներու արշաւախմբեր (Իրանեան ցեղէ) 3. Խալդեր. (Ալպեան ցեղէ) 4. Հնդեւրոպական գաղթականներ եւ կէմմէրներ Շակեր:

Հայոց գաղթը ճշդելու համար կարեւոր է ուշադրութիւն դարձնել Հնէաքանութեան եւ նախապատմական Հնախօսութեան, որոնք կը հաւատան թէ մարդկային սերունդը իր օրրանէն հեռացած է երկու գլխաւոր գաղթականութիւններով, որոնցմէ վերջինը կը կոչուի հնդեւրոպական գաղթականութիւն: Մեծ մասը Սեւ ծովի հիւսիսային եզերքէն Ներսիս մօտեցող քանի մը ճիւղերու բաժնուած եւ ապա Հելլենագոնոստէն, ասոնցմէ ճիւղ մը Ժ.Ֆ. դարուն Ասիա անցած է: Պալքանեան թերակղզին երբեմն կայարանը դարձած է այս գաղթականութեան: Կը կարծուի թէ հայերը իրենց այս գաղթականութեան մէկ մասը սկիզբէն Թրակիա եւ Թեսալիա բնակած էին ու յետոյ Քրիստոսէ ետք թը կամ ութը դար շուտջ փոքր Ասիա մտած: Նոյնիսկ Լարիսսա եւ Փիրա քաղաքներու միջեւ Արմէն անունով քաղաք մը կը յիշուի:

Անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է սակայն որ հայերն իրենց նոր հայրենիքին տուին իրենց հնդեւրոպական (գրաքար) լեզուն (Ուրարտական լեզուն երբեք Հնմանիք հայերէնի) եւ անոր բնիկներէն ալ առին անոնց քաղաքակրթութիւնը, աւանդութիւնը եւ օրինակեցին ուրարտական ինքնատիպ բարքեր:

Հայ գրարար լեզուն հնդեւրոպական գաղթականութեան հետ եկած էր Ուրարտու: Գիտութեան կը մնայ այս հարցին լուծումը՝ նոր լուսաբանութիւններով ու եզրակացութիւններով:

Հայ լեզուի դիրքին ճշգրտան խնդիրը զանազան կարծիքներու տեղի տուաւ: Խաբիափոսեմներ ունեցան լեզուաբաններ, բայց Հիւպչման 1875ին ջախջախիչ

փաստերով քննեց, հաստատեց եւ յայտարարեց թէ Հայերէն գրաբարը հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ այս կամ այն նիւղին մէկ բարբար չէ, այլ՝ ինքնուրոյն նիւղ մը եւ լեզու մը, որ անկախ է բոլորովին յունարէնէն կամ պարսկերէնէն։ Այս վճիռը իւրացուցին լեզուաբաններ։ Այժմ լեզուաբանութիւնը լեզուներու դասակարգութեան յուսակին մէջ հայերէնը դրած է իւրանեան եւ Պալթիկ լեզուախումբերու ճիշտ մէջտեղը։

Հայերէն գրաբարը հնդեւրոպական լեզու մ'է։

Ոմանք հնդիկներու սանսկրիտ լեզուն կը շփոթեն հնդեւրոպական նախալեզուին հետ։ Լեզուաբանութիւնը իրաւ է թէ հնդեւրոպական լեզուներուն բազմաառարար ամէնէն հինն ու փոփոխութեան նուազ ենթական սանսկրիտը կը համարի եւ հաւանական կը նկատէ որ սանսկրիտը նոյն իսկ նախալեզու եղած ըլլայ, բայց ատիկա ըսել չէ թէ սանսկրիտ եւ նախալեզու միեւնոյն բաներն են։

Ուրեմն Հնդեւրոպական նախալեզու ըսելով պէտք է հասկնալ ենթադրական նախալեզու մը, որ մայրը պէտք է ըլլայ բոլոր հնդեւրոպական լեզուներուն։

Հարց է՝ թէ հայ լեզուն իր հնութիւնը հաստատող դիտական հանգամանքներ կը ներկայացնէ։ Երբ այս կենսական խնդրին կը մօտենանք, կը տեսնենք թէ հայ լեզուն համար մեծ դժբախտութիւն մըն է որ վաւերական սրեւէ Էմիջոյ կը պակսի՝ գրի գիւտէն եւ հայ մատենագրութիւնէն առաջ գոյութիւն ունեցող Հայերէն լեզուի վիճակը գիտալու եւ նշելու համար։ Հայաստանի սեպածեւ արձանադրութիւնները մատած գուցէ լուծում տային, այս հարցին եթէ կարելի ըլլար զանոնք կարդալ Հայ լեզուով։

Գողթան երգերէն զոտ իրաւամբ մեր լեզուն ու տոհմային մատենադրութեան դանձր պիտի կազմէին մեր մեհենական պատմութիւններն ու նախաքրիստոնէական (հեթանոսական) դրուածքները, որոնց կա-

բուստին պատճառ կը համարուի չին վարերու ժողո-
րանդութիւնը :

Տակաւին կարելի է անդրադառնալ 'Ի. դարուն
մէջ ապրող քանի մը մատենագիրներու դործերուն
(Լուսաւորչի Յաճախապատումը, Ագաթանդեղոսը,
Բիւզանդ Փաւստոսի Պատմութիւն Հայոցը եւայլն)
վրայ, որոնց լեզուի հայերէն կամ յունարէն ըլլալը
խնդրական է, քանի որ ո՛չ չին բնագիրներ ունինք
մեր ձեռքը եւ ո՛չ ալ որոշ ապացոյցնար՝ հայերէն ըլ-
լալուն :

Եթէ կ'ուզենք Հայ լեզուն ուսումնասիրել, մի-
տ'յն Ոսկեդարու հայերէնը կը գտնենք, այն ալ Աստ-
ուածաշունչի լեզուն միայն :

Հայկական ամէն տեսակ չին յիշատակարաններ
ջնջուեցան Քրիստոնէութեան մուտքին առաջ եւ կը-
րօնական նախանձախնդրութիւնը որչափ կարելի է
փճացուց ամէն բան, որ չին հեթանոսական կրօնքը
կրնար յիշեցնել : Ոսկեդարու լեզուն ապացոյց է քե-
զինք գործածող ժողովուրդը բաղաձեռնաբար ցեղ մ'է :

Լեզուին այդ վարդապետմը դարերու դործ էր ան-
շուշտ, բայց այդ ընդարձակ ժամանակամիջոցին մէջ
Հայ լեզուն ի՛նչ ասիմանաւորումներէ կամ երեւոյթ-
ներէ անցած է, անկարելի է հօգել, վասնզի ապացոյց-
ներ եւ օժանդակներ կը պակսին :

Արդի պատմիչներու եւ բանասէրներու համեմատ
Հայը եւրոպական ծագում ունի, եւ Մովսէս Խորենա-
ցիի պատմութիւնը՝ ճշգրիտ չէ, եւ բոլորը արդի դի-
տական համադրական վերլուծումներուն տակ գրեթէ կը
չողիանայ : Սակայն ինձ կը թուի թէ, հայուն բուն
հոգին այդ չին պատմութեան հետ աւելի կը ներդաշ-
նակուի, քան թէ՝ արդի բանասէրներուն համադրա-
կան վերլուծումներուն հետ :

Այսպէս կ'ըսէ 1920ին լոյս տեսած «Հայ ցեղը եւ
հալածանքները հոգեբանութեան լոյսին տակ» գրքի հեղի-

հակը Յ. Պ. Պօղոսեան և կուտայ հայուն եւրոպական ծագումին մասին պնդող դիտումներու և բանասէրներու հետեւեալ փաստերը :

(1) Հերոդոտոս և Քսենոփոն և ուրիշ յայն պատմիչներ ցոյց կուտան թէ՛ հայերը փուլգիացիներու մէկ մասը կը կալմէին և գաղթած էին Յունաստանի հիւսիսային կողմէն, Թրակիայէն, և Վոսփորը անցնելով՝ Քրիստոսէ աւելի քան ինը դար առաջ՝ աստիճանաբար գէպի արեւելք շարժած էին, իրենց համար նոր հայրենիք մը հիմնելու :

(2) Մեր լեզուի ուսումնասիրական վերլուծութիւնները անհերքելի ապացոյցներով կը հաստատեն որ հայոց լեզուն հնդեւրոպական լեզուներու եւրոպական ճիւղին կը պատկանի և ոչ թէ Իրանեան ճիւղին և կամ Ասիական լեզուներու :

Բացառաի, Հայ լեզուի քերականական կամ կաղմական ձեւը Իրանականէն բոլորովին տարբեր է և նման՝ եւրոպական լեզուներու :

(3) Հայերու եւրոպական ծագման մէկ փաստն է նաեւ իրենց նիւ կրօնք, որ Ասիականէն բոլորովին տարբեր է իր ձեւով և հայեցակէտով : Հայերը աստուածներ փոխ առած են պարսիկներէն և յայնէն, բայց ամենուէն ալ իրենց բնիկ եւրոպական գաղափարը տուած են : Անոնք փոխ առած են ձեւը կամ պատկերը, ինչպէս նաեւ՝ տնուներ, բայց ոչ՝ գաղափարը :

(4) Բանասիրական այս փաստերէն դատ, կան նաեւ քանի մը աշխարհագրական անուններ, ինչպէս Ալիս, Իրիս, և Փայլ գետերն և Թեոպիոյ Հայոց նախնական բնագաւառին մէջ եղող Արմէնիոն քաղաքը, նաեւ Բիւթանիոյ մէջ Արմէնիոնին աղաւաղումը եղող Օրմիւնիոն լեռը, և Ալիո գետի ակունքներուն մօտ Արմիւնիոն լեռը, և անկէ՝ դատ Սինոպի մօտերը յիշուող Հարմոնիոնը՝ որ նոյնպէս Արմիւնիոնի մէկ տարբեր տարադարձութիւնը կը թուի ըլլալ : Այս բո-

լորը հին հայերու երկարատեւ դադիթը ապացուցանող
կոթողները կը հանդիսանան եւ դիւրութիւն կուտան
այդ դադիթին՝ ընթացքը ընդգծելու՝ յոյն աստուածնե-
րու օթեւան Ողոմպոս լեռնէն մինչեւ Նոյեան տապա-
նի հանդարտարան Արարատ լեռը :

(5) Ասոնցմէ զսոս ուրիշ փաստեր են նաեւ, հա-
յոց տուներու ձեւերը, շէնքերը եւ տաճարները, ինչպէս
դդակ, սաղաւարտ, եւայլն, որոնք շատ կը համապա-
տասխանեն փոխդիւցիւններու տուններուն եւ տարազ-
ներուն : Հայերը պահպանողական ցեղ մը ըլլալով՝
մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութեան վերջերը պա-
հեցին իրենց տարազներու ձեւերը :

Յետոյ Յ. Պ. Պողոսեան կ'աւելցնէ եւ իր տեսա-
կէտները կը պարզէ :

Կարեւորութեան համար աւելորդ չենք տեսներ
նոյնութեամբ դնել հոս իր խօսքերը եւ ուսումնասի-
րութիւններուն արդիւնքը այս կարեւոր հարցին շուրջ :
«Մեզի կը թուի թէ այս փաստերուն ոչ մէկը ինքնին
բաւ է հայուն եւրոպական ծագումը ապացուցանելու :

Ընդհակառակը, իրականութիւնը ցոյց կուտայ որ
Հայը եւրոպայէն Ասիա դադիթէ աւելի, Ասիայէն
դէպի եւրոպա դադիթած է :

(1) Պատմական եւ նախապատմական ո՛րեւէ ա-
պացոյց չունինք մեր ձեռքը հաստատելու թէ կեանքը
եւրոպայէն դէպի Ասիա դադիթած է, ընդհակառակը թէ՛
պատմութիւնը եւ՝ թէ՛ նախապատմութիւնը ցոյց կու-
տան որ կեանքը՝ ըլլայ՝ կենդանական, ըլլայ մարդ-
կային, Ասիայէն դէպի եւրոպա շարժած է միշտ : Բը-
րաժոններու ուսումնասիրութիւնն անդամ ցոյց կուտայ
թէ կենդանիները, մանաւանդ մեծ—կապիկները եւ
նախապատմական մարդերը, Արեւելքէն դէպի Արեւ-
մուտք շարժեցան : Սուրբ Գրքի վկայութիւնն ալ, թէ
մարդիկ Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք շարժեցան, դի-
տութեան այս վերջին եզրակացութեան հետ ներդաշ-

հասկ է: (Տե'ս, Գիւրք Յոննուոյ, 11 գլուխ):

(2) Ուրիշ ապացոյց մըն ալ այն է թէ, քաղաքակրթութեան, գրականութեան եւ մշակոյթի օրրանը Ասիան եղած է եւ ո'չ թէ Եւրոպան: Ասիկա է վկայութիւնը մարդաբանութեան եւ հնարանութեան. ասիկա է վկայութիւնը Ս. Գրքին, որ Արարատի սահմաններուն մօտ կը գնէ Եփեմի սարսէղն ու հին աշխարհի բարձր քաղաքակրթութիւնը (տե'ս, Սուրբ Գիւրք, Գիւրք Յոննուոյ, 1—12 Գլ.), եւ ասիկա է վկայութիւնը պատմական շրջաններու, եւ անոնց վրայ յենուելով մենք կը պնդենք եւ պիտի պնդենք թէ Հայը Եւրոպայէն չէ գաղթած, այլ Եւրոպացիները Ասիայէն գաղթած են եւ Հայը անոնց ամենահին եւ կարկառուն տիպն է:

(3) Հերոփոքոսի, Քսենոփոնի եւ կամ ուրիշ յոյն պատմիչներու վկայութեանց ալ չենք կրնար հաւատք ընծայել, քանի որ հին հրեաներուն պէս, հին յոյներուն ալ մեծամոլութիւնն էր իրենք զիրենք ամբողջ աշխարհի կեդրոնը նկատել, եւ թէ՛ փիլիսոփայութիւնը, թէ՛ աւանդութիւնները եւ թէ՛ ցեղերու ծագումը այդ տեսակէտէն մեկնաբանել: Ընդհակառակը, մենք այսօր թէ՛ պատմական, թէ՛ աւանդական եւ թէ՛ մարդաբանական փաստեր ունինք հաստատելու թէ, ո'չ թէ՛ ըստ յոյն պատմիչներու, հայերը հին յոյներու մէկ ճիւղն էին, այլ յոյները, փոխգիացիները, Ալպեան լեռներու ստորոտը բնակող ալգերը, եւ մինչեւ անգամ՝ ըստ Վոթանի կամ Ուտինի աւանդութեանց՝ արդի գերմանական ալգը հին Արմէնոյաներու մէջ մէկ ճիւղերն էին:

Գերմանները Սեւ Մովի եզերքը կը բնակէին եւ նախապատմական շրջաններուն անկէ գաղթելով իրենց Վոթան եւ կամ Ուտին գիւցաղներն առաջնորդութեամբ եկան Գերմանիա ու հոն հաստատուեցան:

Անոնք ետքէն իրենց գիւցաղնոր տատուածացու-

ցին, ինչպէս հայերն ալ հայկը տատուածացուցեր էին:

Արդէն մեր հին պատմութեան մէջ, գիտենք թէ, չեկ մազերն ու կապոյտ աչուիները որչա՛փ գեղեցկութեն կ'երգուէին:

(4) Եթէ, Չանթրի, Ռիփլի, Ֆօն—Լուշանի, Մէտիսըն Կրէնթի եւ ուրիշ մարդաբաններու խուզարկութեանց համեմատ, հին արմենոյտներն էին որ հաստատմական դարերու ընթացքին արեւելքէն շարժելով դէպի արեւմուտք գաղթեցին, եւ եթէ Ելլես—Պոնտոսէն անցնելով Կեդրոնական Եւրոպա տարածուեցան, անոնք որոնց մնացորդները տակաւին հոս ու հոն կը տեսնուին, ուրեմն գիտուններու եւ քանատէրներու կողմէ, լեզուաբանական կազմի, աշխարհադրական տնուներու, տուներու ձեւերու եւ տարազներու նմանութեան վրայ յենուելով մէջ բերուած փաստերուն բոլորն ալ օգը կը ցնդին, քանի որ երբ հին արմենոյտները (Ասիայէն դէպի Եւրոպա կը շարժէին, խիստ բնական է ենթադրել թէ այդ բոլորը պատահած կրնան ըլլալ: (Տե՛ս the "Races of Europe, by W. Z. Ripley. p. p. 444, 448, 474)

(5) Գալով միւս փաստին թէ հայերու հին կրօնքի ըմբռնումները ասիականէն բոլորովին տարբեր են, եւ կամ թէեւ ձեւով ասիական բայց դադարաբար եւրոպական են, այդ ալ բաւական ջուր կը վերցունէ, քանի որ եւրոպական միտքը կրօնականէն աւելի գիտական է, մինչդեռ հայուն միտքը գիտականէն աւելի կրօնական է: Ուրեմն ի՞նչպէս կրնանք այս տարբերութիւնը բացատրել, եթէ ո՛չ, ըսելով թէ հայը ասիական, իր ինքնատիպ ու ինքնուրոյն կրօնական յղացումներով: Եթէ, ոմանք եւրոպական գիծեր ու երանգներ կը տեսնեն անոր յղացումներուն մէջ, ասիկա յուշական մշակոյթին արդիւնքն է, եւ ոչ ի՛նչ աւելի:

(6) Հայ ցեղը գանկարանական տեսակէտէն դիտելով՝ կը տեսնենք թէ անիկա ամբողջ աշխարհի միակ կլորագլուխ աշգն է, իսկ եւրոպական ցեղերը երկարագլուխ աղգեր են:

Ասոր համար է որ հայերու գլուխը շատ մը վիճաբանութիւններու եւ խուզարկութիւններու նիւթ եղած է, բոլոր գանկաբաններու եւ մարդտրաններու կողմէ: (Տե՛ս վերոյիշեալ Անգլ. գրքի էջ 25, 444, 476)

Իարձեալ հայերը՝ ըստ Տր. Պրայընի և Տր. Լուիզի տեսութեանց, լայնակոնակ եւ խոտակեր ցեղ մըն են՝ ճիշտ ասիացիներու նման, մինչդեռ եւրոպացիները՝ նեղկոնակ և մսակեր են: Ա՛րդ, գանկաբանական ու մարդաբանական այս նորադոյն տուեալներու լոյսին տակ, անկարելի է որ Հայ ցեղը եւրոպայէն դադարած ըլլայ:

(7) Եթէ խնդրոյն մօտենանք, ցեղային հոգեբանութեան տեսակէտէն, կը տեսնենք թէ Հայ ցեղը իբրեւ երեւակայող, գաղափարապաշտ, եւ փիլիսոփայական խորհելակերպ մը ունի, ասիական ցեղերու պէս, մինչդեռ եւրոպական ցեղերը դրական, իրապաշտ, եւ գիտական խորհելակերպ ունին:

(8) Իարձեալ, ցեղային հոգեբանութեան լոյսին տակ քննելով կը տեսնենք թէ, հայ ցեղը՝ ասիական ցեղերու պէս՝ սովորութիւններով եւ բնաւորութիւնով պահպանողական, եւ քաղաքական բնազդներով պաշտպանողական է, մինչդեռ եւրոպական ցեղերը սովորութիւններով ու խորհելակերպով արճատական, և քաղաքական բնազդներով յարձակողական են:

Ա՛րդ, հայուն հոգեբանութեան կողմէն ալ որեւէ վկայութիւն չիկայ ասպացուցանող թէ անիկա անպատճառ եւրոպայէն դադարած է: Ոչ երբեք:

Հայ ցեղին պատմութիւնը, աւանդութիւնները, ծագումն ու յղացումները, անոր ֆիզիքականն ու հո-

գերանութիւնը չենք կրնար ըմբռնել, առանց անոր
տախտկան ց'իւ մը ըլլալն ընդունելու, եւ մեր բանա-
սէրները լաւ կ'ընեն եթէ ընդունին թէ հայուն ինք-
նատիպ հանձարին գրոշմը տախտկան է: Կը յուսանք
թէ պիտի դայ ժամանակ մը երբ նոր հայութիւնը
պիտի փարի աւելի եւս այս գաղափարին, քան թէ
օտարացի մականաբանութեանց:

Յ, Պ. Պօղոսեանի ըսածները ընդհանրապէս ճիշտ
են. իր տեսութիւնը սակայն, այն տպաւորութիւնը
կը գործէ, թէ հայ ցեղը միատարր է. ճիշտ է որ հայ
ց'իւը բաղկացնող Ալպեանցիները Ասիայէն ձիւղ մը
երկարած են Եւրոպա (ինչպէս նաեւ դէպի Ճարոն)
ճիշտ է նաեւ որ հնդեւրոպացիներուն մեծագոյն մասը
տարածուած է դէպի արեւմուտք, բայց հայը բաղ-
կացնող հնդեւրոպական տարրը մասամբ եկած է Պարս-
կաստանի կողմերէն, մինչ մեծ տոկոսը եկած է արեւ-
մուտքէն փոխգիական արշաւով:

Մեր ազգը Ք. Ա. եօթներորդ դարուն հասած ու
գրաւած է Մեծ Հայքը, եւ հայկական լեռնադաշտին
վրայ իբրեւ ազգ կազմակերպած է ինքզինք:

Մեծն Կիւրոսի ժամանակէն կը սկսի մեր ծանո-
թութիւնը հայ ազգին վրայ՝ երբ Հայաստան պարս-
կական կայսրութեան մէջ կ'առնուի: Այսպէս, ինք
գիտենք թէ Մեծ Հայքը թաւաւորութիւն մըն էր Ք.
Ա. 2. դարուն, ինչպէս կը պատմէ Քսենեփոն: Այս
յայն փիլիսոփայ պատմիչն է որ մեզի կը ծանօթացնէ
Հայաստանի պատմութեան առաջին գլուխը, յիշելով
Կիւրոս Մեծի գաշինքն ու բարեկամութիւնը մեր Տիգ-
րանին ու անոր հօրը հետ:

Դարեհ Ա. ի Պէհիսնիի մէջ դառնուած սեպաձեւ
արձանադրութիւններէն գիտենք թէ Հայք ապստամ-
բութեան դրօշ պարզեցին ընդդէմ Դարեհի 521—520
Ք. Ա. պարսկական կայսրութեան ուրիշ քանի մը եր-
կիրներուն, մասնաւորապէս Մարաց հետ միասին շար-

մեցան հայերը այդ յեղափոխական դժուար փորձն ընելու :

Աքամենեան տիրապետութեան բոլոր միջոցին՝ անկախութեան հասնելու այլ եւս չաշխատեցան , դո՛ւ ըլլալով ինքնօրէն վարչութենէն զոր կը վայելէին պարսկական վեհապետութեան ներքեւ : Այդ քանի մը դարերը , խաղաղ ու ապահով կայութեան մը չնորհիւ , մեծապէս ծառայեցին հայոց նիւթական յառաջդիմութեանն ու աճումին : Հայաստանի տահմանները ընդարձակեցան եւ օտար ցեղերը տակաւ լուծուեցան հայոց մէջ կամ դուրս մղուեցան երկրէն :

Երբ Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալութեան հետեւանօք Սելեւկեանց վեհապետութիւնը հաստատուեցաւ Արեւելքի մէջ , փոխան պարսկականին , Հայաստանի բաւական զօրացած կը դանուէր եւ մեր երկրին հայ փոխարքաներն տրամադիր էին անկախութիւն հռչակելու առաջին բարեդէպ պատեհութեամբ :

Այս ուղղութեամբ եղած փորձերուն յաջողն տեղի ունեցաւ Ք. Ա. 190 թուականին , երբ բնիկ թագաւորութիւնը կազմուեցաւ Արտաւազդի որդի Արտաշէսի ձեռքով , որ Անտիոքոսի Հսովմայեցւոցմէ պարտութենէն օգտուելով , անկախ դարձուց Մեծ Հայքը : Այս թագաւորութեան կեդրոնն էր Երասխի հովիտը , Մասիսի շուրջը , եւ մայրաքաղաքն էր Արտաշատ :

Արտաշէսեան թագաւորութեան Կրկու դարերն մեր ցեղին քաղաքական յաջողութեան եւ փառքի աւելնէն նշանաւոր շրջանն է : Կազմուեցաւ հայկական կայուն պետութիւնը :

Արտաշէսի օրով լծընկէց եղած Հայաստանը՝ Տիգրանի օրով լծադիր կ'ըլլայ օտարներու , եւ հարկատուն կը դառնայ հարկապահանջ : Պարտութեան ենթարկուած օտար թագաւորներն են որ իրենց զօրքերովը կուգան ծառայել Մեծն Տիգրանի : Տիգրան մեծ է ոչ միայն իբրեւ յաղթող այլ եւ իբրեւ շինող :

Իր արքունիքին մէջ ոչ միայն հպատակ թագաւորներ ունի, այլ եւ յոյն փիլիսոփաներ եւ բանաստեղծներ:

Մեծն Տիգրանի կարճատեւ կայսրութեան մաս եղած էր Կիլիկիա, 69 ին Ք. Ա.: Այդ թուականէն վերջ դաւառին նաւահանութիւնները հետզհետէ աւելի բացուեցան հայերու առջև:

Տիգրան Սուրիա հիմնած հայկական տիրապետութենէն երկար մաքառումներէ ետքը քաջուեցաւ դուռ հայկական սահմաններու ետին Եփրատէն արեւելք:

Այդ ժամանակէն, կը սկսուին հետզհետէ ուժեղցող պարթեւներու եւ Հուովի երեք դար տեւող կռիւները՝ Հայաստանն ու Միջագետքը իրենց ազդեցութեան շրջանին մէջ պահելու համար:

Մեծն Տիգրան իր սուրը քաղաքակրթութեան դատին ի սպաս դրաւ. քանզեց չինելու համար եւ չինեց՝ նորոգելու համար:

Անհուն կորով եւ օղջմտութիւն ցոյց տուաւ իր քառասնամեայ երկար թագաւորութեան միջոցին: Տիգրանի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն կարելի է նկատել իր կնոջ, Միհրդատի աղջկան Կղէոպատրոյէն ունեցած զաւակներուն դաւադրութիւնը, հարէմական մեքենայութիւնները, խռովութիւնները եւ տան մէջ յաճախակի տեղի ունեցած երկպառակութիւնները:

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ հնարաւորութիւն ունեցած չեն ուրիշ պետութիւններու պէս, խոշոր դեր խաղալու:

Հայկական կայսրութիւնը որ կը սկսի իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ միայն 190 տարուայ տեւողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարակեաց պետութեան մը հիմքը դր-

հեղու :

Այնուհետեւ հայտատանը կ'իյնայ կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ , մինչեւ որ պարթեւներու տնէն ճիւղ մը բաժնուելով կը կազմէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արշակունեաց հետ կ'սկսի Հայոց պատմական
երջանը :

Հայ Արշակունիներն ալ պարթևական ցեղէ էին :
Արշակունիներու տիրապետութեան թուլացման եւ
անկման ատեն հերքին դահալուիւներ յաճախակի եւ
րեւան եկան եւ մեծապէս փոփոխեցին մեր քաղաքական
ամբողջութեան որ միայն 376 տարի կրցաւ իր դոյու-
թիւնը պահել :

Արշակունիներու հախճախներն ունէին երկու
տեսակ հողատիրական մեծութիւններ՝ սասապուլիւն,
եւ ցեղային տնտեսական :

Սատրապները պաշտօտական շրջաններու ամէնէն
աղքեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագաւորին եւ
կամ թագուհիին աղղականներ եւ մեծամեծներ , որոնք
մշտապէս հողային տիրապետութիւն կ'ունենային որ
եւէ հաւանաբար երկիրներու մէջ՝ հշտնակուելով իրրեւ
կատարելիչներ եւ սեփականատէրներ :

Տրդատի Հայաստան մտնելով կը վերջանայ հա-
յոց քաղաքական նախաքրիտանէական շրջանը : Չորս-
րորդ դարու սկիզբն է , (301) որ Հայաստանն ալ ,
իրրեւ դաշնակիցը Հռոմի , հռոմէական ամբողջ պե-
տութեան մը հետ միասին՝ եւ անշուշտ , անոր աղղե-
ցութեան տակ կ'ընդունի Քրիստոնէութիւնը :

Պարթևներն ու հայերը , ինչպէս հաւաքաբարի-
նները շատ մօտիկ ապրեր են իրարու եւ որդեգրեր են

քրիստոնէութիւնը ընդունեց եւ բժշկուեցաւ :

Պէտք է երեւակայել թէ երկիր մը ի՞նչ վիճակ կ'առնայ, երբ փորձ կը կատարուի ժողովուրդին դարաւոր հաւատալիքը քանդել, եւ անոր անդ դնել նոր մը : Կասկած չկայ, թէ եթէ կաղմակերպողներ եւ առաջնորդներ գտնուին, կ'ապստամբի եւ զէնքի կը դիմէ : Նոյն բանը պատահեցաւ Հայաստանի մէջ, ուր կուսակցութեան պաշտամունքը շատ զօրաւոր էր : Թէ եւ ժողովուրդը լսած էր նոր կրօնքին ձայնը, բայց, անկարելի էր որ ուզէր բամբուկ իր նախահայրերու կրօնքէն, որուն հմայքն այնքան մեծ էր զանդուածին վրայ, որովհետեւ այդ կրօնքին տարրերը միտ ու սուր դարձեր էին հայ ժողովուրդին մէջ :

Այս պայմաններու տակ, Ս. Գրիգոր եւ Տրդատ միաբանեցան երկրին մէջ տարածելու Քրիստոսի խօսքը եւ քանդելու հին հաւատքին տրտաքին նշաններն ու ոգին :

Տարօնի կրօնական պատերազմն միակ դէպքն է, ուր հեթանոս հայերը զէնքի դիմեցին իրենց դարաւոր հաւատալիքներուն պաշտպանութեան համար : Քրիստոնէութեան վճռական յաղթանակէն յետոյ, Գրիգոր լուսաւորիչ աւելի ինքնավստահ դարձաւ, եւ կործանեց, քանդեց ու այրեց ինչ որ կար տակաւին հեթանոսական կրօնքին :

Երբ հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունեցին, իրենց վրայ հրաւիրեցին շրջակայ ժողովուրդներու առեւտրութիւնը : Կետարացի Եւսեբիոս պատմադիրը կը հաղորդէ որ հայերը մեծ կռիւներ ունեցան Մաքսիմիոս Իսթյա կայսեր դէմ, որ խորթ աչքով կը նայէր քրիստոնէայ Հայաստանի. Մաքսիմիանոս ուղնչով հեթանոսութիւնը վերահաստատել Հայաստանի մէջ, կռուի մտեր էր հայերու դէմ 311 թուականին : Մաքսիմիանոս Իսթյա, Մեծն Կոստանդինոսի հակառակորդը եւ քրիստոնէութեան անդուծ հալածիչն էր : Կու-

մէջ կանգուն մնաց, պատճառն այն էր, որ Հայաստանի երկու կողմերուն վրայ հաստատուած երկու հակառակորդ պետութիւններ ի հեճուկս իրարու՝ կ'աշխատէին հայկական անկախութիւնը պահպանել:

Տրդատի մահէն յետոյ տեղի ունեցած ներքին կռիւներու ընթացքին՝ բոլորովին ջնջուեցան Բրդնունեաց, Մանաւադեանց եւ Որդունեաց հին նախարարական տոհմերը:

Հայերը շուարումի մատնուած էին եւ չէին գիտեր թէ ի՞նչ տեսակ քաղաքականութեան էնտելէին. տառանումի աղիտաւոր քաղաքականութիւն զոյց կուտային՝ որ յատուկ է տկար ժողովուրդներու: Հոս տեղին է յիշել, թէ մեր պատմութեան մէջ քաղաքական այս ուղեգիծը միշտ դոյութիւն ունեցած է ըսկիզբէն մինչեւ մեր օրերը:

Վերջ գաւ նաեւ Հայրապետութիւնը Կուսուորչի տոհմին որ 132 տարի ոչ միայն ղեկավարէր էր հայ ժողովուրդին կրօնական եւ եկեղեցական կեանքը, կործանելով հեթանոսութիւնը եւ սփռելով քրիստոնէական հաւատքին լոյսը, այլ նաեւ՝ քաղաքական փոթորիկներու ընդմէջէն քաղաքական իշխանութեան թեւ ու թիկունք էր հանդիսացեր:

Երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացաւ Հայաստանը երկու մասի բաժնուեցաւ. Արեւմտեան—Հռովմէական եւ Արեւելեան—Պարսկական. միայն վերջինիս մէջ նախարարութիւնը իբր կաշուածատիրական եւ ազնուապետական հաստատութիւն իր դոյութիւնը շարունակեց:

ւառացնէլ կարդ մը բանասէրներ :

Հայկական այբուբէնը բաղկացած է 36 տառերէ , որոնց վրայ վերջը տեւելցուած են ե՛ւ եւի ու եւի միւ աջումով եւ 12րդ . դարուն երկու տառեր եւս “օ” եւ “ֆ” օտար լեզուներու միջոցաւ :

Շահեկանութենէ զուրկ չենք համարեր հոս տալ ալլ եւ ալլ ժամանակներու մէջ Մեսրոպեան նշանադրերու կրած զանազան փոխառութիւնները :

Մեսրոպեան երկաթադիր , որ կը կոչուի Մեսրոպեան այբ ու բէնի սկզբնական ձեւակերպութիւնը , տեւեց մինչեւ 18 . դար . կը համապատասխանէ մեր հիմակուան գլխադիրն : Երկաթադիր կոչուելու պատճառը այն է ըլլաւ սմանց որ մեր նախնիք երկաթի գոյով մագաղաթի վրայ կը գրէին . իսկ ուրիշներու բառին ալ նայելով , երկար . ժանգ . պատահուած լանալ գործածելուն համար այդ տնունը արուած էր :

Միջին երկաթադիր . տեւեց մինչեւ 18 . դար , սմանք բառն են նաեւ «Միջակադիր» . զրեւը գլխադրու համար , մեր նախնիք երկաթադիր տառերը քիչ որ կարճեցուցած են :

Բոլոր գիր . մեր այժմու տպագրական բոլորադրւին նման է . տեւեց մինչեւ 18 . — 19 . դար :

Նոսրագիր կամ Գրչագիր . տեւեց մինչեւ 18 . դար . եւ կը համապատասխանէ մեր այժմու տպագրական նոսր գիրին : Մեր նախնիքներու արագ գրելու կարիքն է որ տախտ տուած է ձեւակերպել նման նոսր տեսակ տառեր :

Շեղագիր . հիմակուան ձեւագիրն է : Այս ունի իր մանուշաղ գլխադիր ձեւերն ալ . երկաթադրէն եւ զանախաւորուած :

Ս. Մեարտալ Վարդանի Մամիկոնեան տունէն, ոմանք հասարակ դիւղացիի մը զաւակ կը նկատեն զայն, (439 Մեհեկանի 13, 17 Փետր. մեռաւ Ս. Մեարտալ: 438 Նաւասարդ 30, 7 Սեպտ. մեռաւ Ս. Սահակ:

Հայ ժողովուրդը հպիտի մտնայ երբեք Վասմշապուհ թաղաւորը, որուն վիճակուած էր Հայաստանի ներքին եւ արտաքին բարդութիւնները խմտատութեամբ կարգադրել եւ քաջալերել մտաւորական զարգացումը եւ մղում տալ Հայ գրականութեան:

ԳԻՐԸ ԱՌԱՋԱԻՈՐ ԱՍԻՈՅ ՄԷՋ

Ե Ի

ՀԱՅ ԳԻՐԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ (*)

Գիրքը մարդկային մտքին ամենամեծ դիւան է։ Այր բանայ պատմութեան վարադոյրը։ Գիրքը դար պէտք է չփոխել ճառի հետ՝ գաղափարի մը պատկերաւոր մէկ արտայայտութիւնն է, առանց լեզուի հետ կենդանի կապ ունենալու եւ նախապատմական մամուլ հակներու ծնունդ է զեղարուեստի ծաղման խառնուածք, Ն. Ք. չուրջ 25000ին. իր սկզբնական շրջանին ունէր նաեւ ֆէրիքի հանդամանք։

Գիրքէն դուրս գործածուած են նաեւ զանազան գեղարքեր յիշեցնող չուանի վրայ կապուած հանդոյցներ, գաւաղանիկներու վրայ դանակով կտրուածքներ, ճիշտ ինչպէս որ մենք բան մը յիշելու համար յառախ մատերնուս գերծան կը կապենք։ Իբր յուշադիր ծառայող առարկաներու ամենահին օրինակը, որ ծակերով նշանակուած քար մըն է, գտնուած է 1921ին Նոթթ. Քարիթանի կողմէ, եւ կը տանի մեզ եւ Ն. Ք. չուրջ 50,000 թուականը։ Մեր օրերուն վերոյիշեալ չուանի այդ հանդոյցները կը գործածուէին սովորաբար բերուի մէջ, եւ կը կոչուէին ֆիբու։ Փայտէ գաւ

(*) Այս հատուածը մասնաւորաբար գրի առած է Պ. Յ. Մարտեան, ուրուագծելով պատմաւարեան մեջ եղող իր մեկ ուսումնասիրութիւնն։

Կրօններն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ պատշաճօճն
մեծ մեռելներու: Հինէն ի վեր հայերը ունեցած են
պաշտամունք մի՞՞մեռելներու համար: Ժողովուրդի մը
հզօրագոյն զինակիցները նախ եւ առաջ իր մեռելներն
են. ո՛չ ոք իրաւունք ունի խօղալու եւ խախտելու,
մեր ժողովուրդին դարաւոր ժառանգ, այդ խոր հա-
ւատքը:

Յեղին հոգին միակ ուժն է, որու առաջ անդօր
են բոլոր ուժերը:
